

AZƏRBAYCAN VƏ DİGƏR TÜRK XALQLARI FOLKLORUNDA TAPMACALARIN VARANTLILIQ MƏSƏLƏLƏRİ

Çinarə RZAYEVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşı

Açar sözlər: Azərbaycan, türk, puzzles, ortağ, müqayisə

Ключевые слова: Азербайджан, турецкий, загадка, партнер, сравнение

Key words: Azerbaijani, Turkish, puzzles, partner, comparison

Folklorun maraqlı doğuran və geniş yayılmış janrlarından biri olan tapmacalar "insanın zehni qabiliyyətini, ağılının çevikliyini yoxlamaq məqsədilə yaradılan ədəbi janr"dır (18). Bu janr təkcə Azərbaycanda deyil, digər türk xalqlarının folklorunda da geniş yayılmışdır. Azərbaycanda tapmaca termini ilə tanınan bu folklor nümunəsi digər türk xalqlarının bəzilərində həm tapmaca, həm də digər adlarla ifadə olunur. Türkiyə ərazisində "bilmece", "tapmaca" (Türkmənistan, Özbəkistan və Karay Türkləri), "cumbak" (Özbəkistan Türkləri), "jumbak" (Karakalpak ve Kazak Türkləri), "matal" (Türkmənistan və Özbəkistan Türkləri), "tabışmaq" (Başkurt, Kırgız və Tatar Türkləri), "tıvızık" (Tıva Türkləri) kimi terminlərlə adlandırılmaqdadır (3, s. 272).

Bütün türk xalqlarının folklorunda tapmacada bir əşyanın, hadisənin, əlamətin hər hansısa bir keyfiyyəti açıqlanmamış formada deyilir, digər xüsusiyyətləri gizli olaraq qalır. Tap-

macaların gizlilik xüsusiyyətləri haqqında folklorşünas V.P.Anikin yazır: "Elm sübut etmişdir ki, mərasimlərlə əlaqədar olmasından başqa, tapmacaların ta qədim dövrlərdə inkişafı gizli nitqlə, heyvanların, balıqların, bitkilərin və müxtəlif əşyaların ilin müəyyən fəsilələrində və müəyyən şəraitdə bilavasitə düzgün adının çəkilməsinin qadağan edilməsi ilə əlaqədardır" (14, s. 7).

Bir çox folklorşünaslar və ədəbiyyatşünaslar tapmacalara müxtəlif təriflər vermişlər. Türk professoru Elçin Şükrü isə tapmacaya belə tərif verir: "Bilməcələr, təbiət ünsürləri ilə bu ünsürlərə bağlı hadisələri; insan, heyvan və bitki kimi canlıları, əşyayı, ağılı, zəka və ya gözəllik növündən mücərrət anlayışları, dini mövzu və motivləri və s. bağlı bir şəkildə, yaxın-uzaq münasibətlər və çağırışlarla düşüncəni diqqətimizə əks etdirərək tapmağı hədəf tutan qəlibləşmiş sözlərdir" (1, s. 79)".

Azərbaycanda, istərsə də digər türk xalqlarında işlənən "tapmacalarda in-

sanların cəmiyyət haqqındakı fikirləri, həyat təcrübəsi və təbiət üzərindəki müşahidələri, təsərrüfat, məişət məsələləri və sairə bədii formada, obrazlı şəkildə ifadə edilmişdir" (14, s. 9). Bu məqalədə Azərbaycanda və digər türk xalqlarında olan tapmacalar qarşılaşdırılmış, ortağ və fərqli cəhətləri müəyyən edilmişdir. Bir neçə ortağ nümunəyə nəzər salaq:

Azərbaycan:

Dörd qardaş,

Ha ötüşürlər.

Biri-birinə,

Çata bilmirlər (araba təkəri) (14, s.155).

Türkiyə:

Dörd qardaş birbirini qovalar, tutamaz (araba təkərləri) (10, s. 80)

qaqauz:

Dört qardaş,

Biribirini qovalar;

Bir türlü (y) etişeme (y) orlar.

Nedir o? - arabanın təkərləri (5, s. 161)

özbək:

Dörd qardaş bir-birinə yetişəbilmir (araba təkərləri) (16)

Bu tapmacalar demək olar ki, hamısı eynidir. Həm forma, həm də məna cəhətdən.

Və ya

Azərbaycan:

Dili var, insan deyil,

Tikişi var, şal deyil,

Yarpağı var, gül deyil (kitab) (14, s. 161)

Türkiyə:

Yarpağı var, ağaç değil,

Dikilidir, ruba değil,
Konuşur, insan değil (kitab) (10, s. 94.)

özbək:

Ağac deyil yarpaqlı,

Köynək deyil ətkli,

İnsan deyil danışır,

Çeşitli mahnılar söylər (kitab) (16)

Başqa bir nümunə:

Azərbaycan:

Evləri yanaşı iki qardaşım var,

Hər şeyi görürlər,

Bir-birini görə bilmirlər (göz) (14, s. 105)

Türkiyə:

Biz iki kardeşiz;

Hər şeyi görürüz,

Birbirimizi görməyiz. (göz) (2, s.14)

özbək:

İki kardeş bir birini görməz (göz) (16)

kazak:

İki bala bir sırada dursa da bir birlərini görəmiz (göz) (16)

Yuxarıda verdiyimiz müxtəlif türk xalqlarına aid nümunələrin bir neçəsi eyni, bir neçəsində isə kiçik dəyişikliklər vardır. Ancaq müəyyən dəyişikliyin olmasına baxmayaraq, həm məzmunu, həm də açmaları eyni mənanı ifadə edir.

Ortaq tapmacalar bir neçə xüsusiyyətləri ilə diqqəti çəkir. Ortaq xüsusiyyətlərindən biri də tapmacaların nəzm və nəsrə yazılmasıdır. Yəni bütün türk dilli xalqlarda tapmacaların hər iki növünə rast gəlinir:

Nəsr forması:

Azərbaycan: Yer altda qızıl qamçı
(İlan) (14, s. 18).

Türkiyə: Yer altında yağlı kayış (ilan) (1, s. 84).

qaqauz: Yer altında xallı qayış (ilan) (12, s. 101).

Axısqa: Bir balaca taxça, içi dolu mıxça, (kibrit) (6, s. 61).

Kərkük: Ataşa bişər, ette asılı (sırğa) (8, s. 131).

özbək: Uzaq dağda atəş yanar (günəş) (16).

Nəzm forması:

Azərbaycan:

Durub, durub əylənər,

Məni görüb bəylənər.

Adam kimi yerişər,

Adam deyil, əylənər (kölgə) (14, s. 144).

Türkiyə:

Benim bir kardeşim var,

Evden çıkınca peşimden ayrılmaz

Kaçarsam kovalar,

Kovarsam kaçar (kölgə) (10, s. 18).

Kərkük:

Mən gedirəm özü qalır

Mən gedirəm özü gedir (kölgə) (8, s. 129)

qaqauz:

Səndə də var, məndə də var;

Bir quru dalda da var.

Nədir o? – kölgə (5, s.161)

özbək:

Ayağı yox uçar,

Qanadı yox qaçar (Duman) (16)

Yuxarıda həm, nəzmə, həm də nəsrə aid nümunələr verdik, bu nümunələrdən bəziləri eyni, bəziləri isə fərqlidir. Onu da qeyd edək ki, nəsrə olan elə tapmacalar vardır ki, onların həm də nəzm

formasını vardır. Bu cür tapmacalar bütün türkdilli xalqların folklorunda mövcuddur. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Azərbaycan:

Ağac başında ağca yumaq (qar) (14, s. 27).

Qəndə bənzər dadı yox,
Göydə gəzər, qanadı yox (qar) (14, s. 32).

Türkiyə:

Bir çarşafım var, hər yeri örtər, dənizi örtməz (kar)(10, s. 20).

Şəkərə bənzər dadı yox,
Göydə uçar qanadı yox (qar) (10, s. 20).

Kərkük:

Gecə Gündüz seleşi (saat)

Küçük hamam

Tahımı tamam

Bum bilənin

Babası adam (saat) (8, s.132)

özbək:

Qapı arxasında beli bağlı kölə yatır (süpürgə) (16)

İşini bitirdi,

Kapı altına oturdu (süpürgə) (16).

Axısqa: Oyanı dağ, bu yanı dağ, içi dolu yağ (cəviz) (6, s. 62)

Qarıya ıxdım əlül-məlül,

Yaxına getdim-kitli dəmir,

Vur başına, otur gəmir (cəviz) (6, s. 61)

qaqauz:

Çardağ altında ağ lobyalar (dişlər) (12, s.103)

Qızdıq, bizdik,

Otuz iki qızdıq.

Vaxt gəldi, öldük,

Vaxt gəldi, dirildik,

Taxçaya düzüldük (dişlər) (12, s. 99) Belə tapmacaların sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Nəzmlə yazılan tapmacaların digər maraqlı doğuran xüsusiyyətlərindən biri də hər bir misrasının müstəqil cavabının olmasıdır. Yəni hər bir misrası bir tapmacadır. Tapmacaların bu növünə Azərbaycan, Türkiyə, özbək və digər türk xalqlarının folklorunda rast gəlirik.

Azərbaycan:

Dağda tappıldar (balta).

Suda şappıldar (balıq)

Obada fərman (it)

Kənddə Süleyman (xoruz) (9, s.110).

özbək:

Bir tür uzun kavak (il)

Kökü bir dalı on iki (12 ay)

Yarpağı üç yüz altmış (günlər)

Yarpağının bir tərəfi ağ (gündüz)

İkinci tərəfi qara (gecə) (16)

Türkiyə:

Dağda dalıman, (Tavşan)

Suda Süleyman, (balık)

Yeşil başlı kuş, (ördek),

Tuzsuz pişen aş (pelte)

Köpük kusan taş (sabun) (10, s. 64)

Tapmacalarda əsas məsələlərdən biri də, həmin əşya və ya canlılığın xüsusiyyətlərindən birini və ya bir neçəsini özündə daşmasıdır.

Tapmacalar həm də çoxvariantlılıqla diqqəti çəkir. "Çoxvariantlılıqla yanaşı, bu janrın başqa bir xüsusiyyəti də eyni bir tapmacanın bir neçə müxtəlif cavabları olduğu halda, bir neçə müxtəlif tapmacanın da bir cavaba malik olmasıdır" (14, s. 11). Aşağıda həm eyni tapmacanın müxtəlif mənası olanlara

aid nümunələrə, həm də müxtəlif tapmacaların eyni məna bildirən nümunələrinə nəzər salaq:

Eyni tapmacanın müxtəlif mənalara olan:

Azərbaycan:

Canalıcı, cəfa qılıcı,

Yumru tərə, gümüş küpə (Canavar, it, çoban, qoyun) (14, s. 177).

Dağda dülümən gördüm

Suda Süleyman gördüm

Yatar göyşər daş gördüm.

Duzsuz bişmiş aş gördüm (Ayı, balıq, dəyirman daşı, halva)

(14, s. 169)

Türkiyə:

Dağda dalıman,

Suda Süleyman,

Köpük kusan taş gördüm,

Tuzsuz pişen aş gördüm

(Kaplumbağa, balık, sabun,sütlaç) (10, s. 54)

Dağda tak tak,

Suda cıp cıp,

Arşın ayaklı.

Burma bıyıklı (Balta, balık, leylek, tavşan) (10, s. 82)

Yuxarıda verilənlərə nəzər yetirsək, görərik ki, Azərbaycan və Türkiyə tapmacalarının ikisinin oxunuşu demək olar ki, eynidi, ancaq açmasında bir mənanı, balığı çıxmaqla digərləri fərqlidir.

Aşağıda müxtəlif tapmacaların açması eyni məna bildirənlərə nəzər salaq:

Azərbaycan:

Aldım bir dənə,

Açdım min dənə (nar) (14, s. 54)

Dağdan bir qab aş yuvarladım,

Dənəsi də yerə düşmədi (nar) (14, s. 56)

Kiçik-küçük sandıqlar,
İçi dolu findıqlar (nar) (14, s. 57)

Türkiyə:

Çarşidan aldım bir dənə,
Eve gəldim min dənə (nar)

Hanım uyandı,
Cama dayandı,
Cam kırıldı.

Kapa boyandı (nar) (10, s. 38) və s.

Kərkük:

Küçük hamam

Tahımı tamam

Bum bilenin

Babası adam (saat)

Şak şakı tamam

Kömbeti hamam

Bum tapam

Babası imam (saat) (8, s.132)

Axısqa:

Qapıya ıxdım əlül-məlül,

Yaxına getdim-kitli dəmir,

Vur başına, otur gəmir (cəviz) (6, s.

61).

Oyanı dağ, bu yanı dağ, içi dolu yağ
(cəviz) (6, s. 62)

özbək:

Tep tep edər,

Altından karvan keçər (ələk) (16)

Bir özü,

Min gözü (ələk) (16)

qaqauz:

Ata-tay, mata-tay.

İnce belli kara tay (qarışqa) (17)

Etsiz kemiksiz

Gungur kuşcaazı (qarışqa) (17)

Verilən nümunələri təhlil etdikdə
görürük ki, cavablarına aid olan xüsu-

siyyətlər tapmacalarda öz əksini tapıb.
Bunlardan birinin izahını verək.
Məsələn, Nar bildirən tapmacanı götür-
sək, görürük ki, nara aid bütün xüsusi-
yyətlər örtülü formada əks olunub.
Rənginin qana bənzəməsi, özünün bir,
içindəki dənələrinin sayının çox olması,
narın kəsilmədən dənələrinin yerə tö-
külməməsi və s. xüsusiyyətlərini açıq
aydın görürük.

İstər Azərbaycan folklorunda, istərsə
də digər türk xalqlarının folklorunda
eyni mənə bildirən tapmacanın müxtəlif
formalarına xeyli sayda rast gəlirik.
Belə tapmacalar türk xalqlarının zəngin
təfəkkürə, dilə sahib olmasının bir
göstəricisidir.

Tapmacalarda maraq doğuran digər
cəhətlərdən biri də atalar sözlərinin əks
olunmasıdır. Təhlillər apardığımız za-
man qarşımıza elə tapmacalar çıxdı ki,
həmin tapmacalarda atalar sözləri ya
olduğu kimi, ya da digər variantlarda
özünü göstərir. Məsələn,

Quş yuvasından çıxdı,

Geri dönə bilmədi (söz) (14, s. 143)

Belə tapmacalar təkcə tapmaca funk-
siyasını yerinə yetirmir. Onlarda həm-
çinin xalqın söz xəzinəsi olan atalar
sözləri də xatırlanır. Məhz yuxarıda ver-
diyimiz nümunədə "söz"ün dəyəri bir
daha xatırlanır və başa düşülür ki,
ağızdan çıxan söz geri qayıtmaz. Bu
tapmacada ifadə olunan atalar sözlərinin
bir neçə variantına nəzər salaq:

Sözü ağzında bişir de (4, s. 212)

Əvvəl düşün, sonra danış (4, s. 111)

Söz ağızdan çıxınca sənindir (4, s.
211)

Təhlillər zamanı Azərbaycan tapma-
calarında elələrinə rast gəldik ki, onlar
digər türk xalqlarında da demək olar ki,
eyni yazılır və eyni oxunur, ancaq aç-
ması başqadır. Bununla bağlı bir neçə
nümunəni müqayisə edək:

Azərbaycan:

Dağdan gəlir, daşdan gəlir,

Qudurmuş bir aslan gəlir (çay) (14, s.
33).

Türkiyə:

Dağdan gəlir, daşdan gəlir,

Bir kükrəmiş aslan gəlir (sel) (1, s.
84)

Hər iki tapmacanın oxunuşu demək
olar ki, eynidir, lakin müxtəlif
mənalardadır. Türkiyə variantında tap-
macanın açması sel, Azərbaycan
variantında isə tapmacanın açması çay
ifadə edir. Azərbaycan tapmacalar
kitabında sel bildirən tapmaca isə başqa
formada aşağıdakı kimi verilmişdir:

Dağdan, daşdan qan gəlir,

Qıvrılmış ilan gəlir.

Qabağında durmayın,

Qudurmuş aslan gəlir (sel) (14, s. 33).

Tapmacalar ortaq xüsusiyyətlərindən
biri də bağlamalardır. Bu bağlamalar
əsasən aşiq yaradıcılığında özünü
göstərir. Aşıqların deyişmə zamanı
istifadə etdikləri bağlamalarda tapmaca-
ların izləri görünür. Burada iki aşiq sual-
cavab şəklində deyişirlər. Bir aşiq deyir,
o biri aşiq onun cavabını tapıb verir.
Bağlamamı digər tapmaca növündən
fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də,
burada hər misrasına ayrı cavab veril-
məsidir. Yuxarıda nümunələr vermişdik
ki, elə tapmacalar var ki, hər misrası bir

cavabdır. Amma o da bağlamalardan
fərqlənir. Çünki həmin tapmacada
sadəcə konkret olaraq cavab verilir,
bağlamada isə verilən sual bəndinə
uyğun olaraq misralar öz aralarında
qafiyələnir və bu şəkildə cavab verilir.
Tapmacaların bu növü daha çox
Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında
görünür. Buna baxmayaraq bu növ bir
neçə türk xalqının folklorunda da rast
gəlinir. Məsələn,

Azərbaycan:

Sual:

O nədi ki, dayanıb dayaqsız?

O nədi ki, boyanıbdı boyaqsız?

O nədi ki, doğar əlsiz-ayaqsız?

Üç ay keçər ayağı var, əli var.

Cavab:

Göy bir çadır dayanıbdı dayaqsız,

Ayla gündü, boyanıbdı boyaqsız,

Qurbağadır, doğar əlsiz-ayaqsız,

Üç ay keçər - ayağı var, əli var (14, s.
183).

Axısqa folkloruna nəzər saldıqda:

Sual:

O nədür ki, tayanmışdır tayaxsız,

O nədür ki, boyanmışdır boyaxsız,

O nədür ki, olur əlsiz-ayaxsız,

Üç ay qeçər ayağı var, əli var

Cavab:

Gög bircədür tayanmışdır tayaxsız,

Aynan-gündür boyanmışdır
boyaxsız,

Qurbağadır olur əlsiz-ayaxsız,

Üç ay keçər ayağı var, əli var (6, s.
63).

Deyişən aşıqların güclü məharətləri
olmalıdır ki, bağlamalarda hazırca-
vablığını göstərsinlər. "Məhz buna görə

də bağlamadan zəngin vəzn və qafiyə, gözəl ahəngdarlıq, dərin mənə tələb olunur" (14, s. 24). Rəqibindən üstün olmaq üçün sənətkar ağılından, bədii istedadından, məntiqindən istifadə etməlidir. Sənətkarların məntiqi güclü və dərin olmalıdır. Çünki bağlamalardan hər aşiq istifadə edə bilməz.

Sonda belə nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycanda toplanan tapmacaların bir çoxu türk xalqlarının folklorunda işlənmə tezliyi yüksək olan tapmacalar içərisində özünə yer tutubdur. Tapmacaların çoxu eynilə işləndiyi halda, bir qisim tapmacalar da vardır ki, onlarda müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir. Deyilən fikirləri yuxarıda verdiyimiz nümunələrlə göstərməyə çalışdıq.

Verilən nümunələr bir daha sübut edir ki, müxtəlif coğrafiyalarda yaşayan türklər zəngin folklorunu, mədəniyyətini, yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələrini hər zaman qoruyub, qoruyur və bundan sonra da qoruyacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullah Demirci, "Türkiye ve Azerbaycan sahasında bilmece türü", *Milli folklor*, 2013, sayı 50, (78-85).

2. Abdülhakim Altıntop, *Halk bilmececeleri*, 2015.

3. Aslı Büyükokutan Töret, "Kazan-tatar bilmececeleri ile türkiye sahası bilmececelerinin yapı benzerlikleri üzerine bir değerlendirme", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, Cilt:17, Yıl:17, Sayı: 2, 17: 271-285.

4. Atalar sözü, Bakı: "Öndər", 2004.

5. Atanas Manov Gagauzlar (Hristiyan Türklər), *Bulgarcadan çeviren: M. Türkerac-*

aroglu, Ankara :Türk Tarih Kurumu, 2001.

6. *Axısqa türk folkloru, Bakı: Nurlan, 2008.*

7. *Azərbaycan dastanları, 5 cildə, I cild, Bakı: "Lider", 2005.*

8. *Cengiz Ketene, Kerkük halk edebiyatından seçmələr, Ankara, Neyir matbaası, 1990.*

9. *Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı: "Maarif", 1981.*

10. *ELÇİN, Şükrü. Türk Bilmeceleri, Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yay, 1989.*

11. *Naxçıvan folklor antologiyası. I cild, II cild, Naxçıvan: "Əcəmi", 2010.*

12. *Qaqouz folkloru (seçmələr), Bakı: Gənclik, 1993.*

13. *Şükrü Elçin, Türk tapmacası, Ankara, 1986.*

14. *Tapmacalar. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004.*

15. *Türk xalqları folkloru I kitab, Kırım-tatar xalq şeirindən seçmələr, Bakı: "Nurlan", 2013.*

1 file:///C:/Users/User/Downloads/500013233-5-5000210082-1-PB%20(1).pdf

1 http://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=9&Sayfa=61.

18. <https://az.wikipedia.org/wiki/Tapmaca>.

XÜLASƏ

Məqalədə əsas məqsədimiz Azərbaycanda toplanan tapmacaların türk dünyasında variantlılıq məsələlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Həcmcə kiçik, lakin zəngin məzmun çalarına malik olan və özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən elə tapmacalar vardır ki, onlar bu gün Türkiyə, Ahıska, Kerkük, Qaqauz, özbək, kazak və digər türk xalqlarının folklorunda ortaq işlənir.

Azərbaycanda toplanan bir çox tapmacalar türk xalqlarının folklorunda eynilə saxlanılmış, bir qismi isə forma baxımından müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Məqalədə fikrimizi əsaslandırmaq üçün Azərbaycanda və digər türk xalqlarında işlənən tapmacalara aid nümunələr verilmişdir.

SUMMARY

The matter of variancy of your puzzles collected in Azerbaijan which were observed in the folklore of other tirkic people as well

The main purpose of this paper is to study the frequency of use of puzzles in the Turkic world collected on the territory of Azerbaijan. There are so many puzzles that are small, but rich in content and they are featured in the folklore of Turkey, Ahıska, Kirkuk, Gagauz, Uzbek, Kazak and other Turkic nations today. Many puzzles collected in Azerbaijan are kept in the same form in the folklore of the Turkic peoples, and some

have changed their form in certain degree. The article gives examples of puzzles in Azerbaijan and other Turkic nations to justify our thinking.

РЕЗЮМЕ

Проблема варианности загадок собранных в Азербайджане наблюдаемая в фольклоре других тюркских народов

Основная цель статьи состоит из исследования частоты использования в тюркском мире загадок собранных в Азербайджане. Есть так много загадок, которые малы по размеру, но имеют богатый контент, и сегодня они представлены в фольклоре Турции, Ахиска, Киркук, Гагауз, Узбекский, Казачий и другие тюркские народы. Многие головоломки, собранные в Азербайджане, хранятся в фольклоре тюркских народов, а некоторые имеют какую-то форму зрения. В статье приводятся примеры головоломок в Азербайджане и других тюркских странах, чтобы оправдать наше мышление.